

Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε.

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΠΕΑΕΚ:
ΕΡΓΟ: ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΓΝΩΣΗ - ΙΔΕΑ - ΔΡΑΣΗ**
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ ΠΡΑΞΕΩΝ 3.1.2.β ΤΟΥ Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. ΙΙ
ΕΡΓΟ ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΟΥΜΕΝΟ ΑΠΟ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ
ΤΑΜΕΙΟ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΗΜΟΣΙΟ

**ΑΝΙΧΝΕΥΣΗ
ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ**

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

Έργο συγχρηματοδοτούμενο από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από το Ελληνικό Δημόσιο

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ:

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Χρ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΡΟΕΔΡΟΣ Δ.Ε. Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε.

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΕΚΔΟΣΗΣ ΕΝΤΥΠΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ:

ΙΩΑΝΝΗΣ. Κ. ΨΥΧΟΓΥΙΟΣ, ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Δ.Ε.

ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ:

ΒΑΪΝΑ ΜΑΡΙΑ, ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΕΝΤΥΠΟΥ:

- ΡΟΥΣΣΙΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, ΜΕΛΟΣ Δ.Ε. Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε.
- ΜΟΥΛΑΔΟΥΔΗΣ ΓΡΗΓΟΡΗΣ, ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε.
- ΚΑΝΤΩΝΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ, ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΧΕΔΙΑΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

ΣΟΦΙΑ – ΑΝΝΑ ΜΠΑΡΛΑ

ISBN 978-960-6749-17-9

**ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧΟΛΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
(ΑΣΠΑΙΤΕ)**

ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ

Μαρία Βαϊνά

**ΑΝΙΧΝΕΥΣΗ
ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ**

~~~

Στο πλαίσιο του έργου ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ

**ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΓΝΩΣΗ – ΙΔΕΑ – ΔΡΑΣΗ**

Κατηγορία Πράξεων: 3.1.2.β

ΑΘΗΝΑ

2007

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ή

Εγκόλπιο παιδαγωγικών ιδεών σε σχέση με την ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Το παρόν τεύχος εκπονήθηκε στο πλαίσιο των δράσεων ΕΠΕΑΕΚ για την καλλιέργεια της επιχειρηματικότητας στην Ανώτατη Εκπαίδευση, με αποδέκτες κατ' αρχήν τους προπτυχιακούς σπουδαστές των πέντε προπτυχιακών Τμημάτων Τεχνολόγων Εκπαιδευτικών της ΑΣΠΑΙΤΕ που συμμετέχουν στην υλοποίηση του αντίστοιχου Προγράμματος κατά το ακαδ. έτος 2006-07 και για αυτούς που θα συμμετάσχουν στο μέλλον στο Πρόγραμμα.

Απευθύνεται όμως και σε όλους τους σπουδαστές της ΑΣΠΑΙΤΕ και σε κάθε ενδιαφερόμενο (φοιτητές, διδάσκοντες Κλάδους της Παιδαγωγικής επιστήμης, εκπαιδευτικούς, ασχολούμενους με την επιχειρηματικότητα), οι οποίοι θα ήθελαν να έχουν σε ευσύνοπτη μορφή την απάντηση στο ερώτημα κατά πόσον η επιχειρούμενη προσπάθεια για την καλλιέργεια του επιχειρηματικού πνεύματος στους νέους ανθρώπους στο πλαίσιο της εκπαίδευσης και ιδίως στους μαθητές, έχει ένα παρελθόν στη θεωρία και στην πράξη.

Πρόκειται για μια πρωτότυπη και εναλλακτική οδό προσπέλασης της ιστορίας της Παιδαγωγικής, μέσω της διαθεματικής προσέγγισης των παιδαγωγικών ιδεών που σχετίζονται με την επιχειρηματικότητα.

Η παρούσα αναζήτηση πραγματοποιείται σε ευρωπαϊκό κυρίως επίπεδο, εκεί όπου διαδραματίστηκαν παράλληλα τα μεγάλα βήματα προόδου της ίδιας της Παιδαγωγικής, τα οποία και συνετέλεσαν ώστε να διαμορφωθεί αυτή ως επιστήμη.

Θα δειχτεί ότι δεν πρόκειται για μια εξ ολοκλήρου νέα ιδέα, η οποία θα πρέπει να ενσωματωθεί για πρώτη φορά στην εκπαίδευση μέσα από διάφορους τρόπους, πρωτότυπους βιωματικούς, αλλά ότι πρόκειται για μια δυναμική επαναφορά παλιάς αξιόλογης παιδαγωγικής ιδέας σε νέα πλαίσια, με νέα μορφή και με νέα μέσα υλοποίησης, κάτω από τις επιταγές της σύγχρονης κοινωνίας και οικονομίας.

Το κέρδος θα είναι η βαθύτερη κατανόηση του πλούτου των επιμέρους κινήματων της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής με βάση το συγκεκριμένο θεματικό παράδειγμα, αλλά και μια πιο ολοκληρωμένη θεμελίωση του «επιχειρηματικώς σκέπτεσθαι και δραν» στο παρόν, μέσα από την ιστορική αναδρομή στην προϊστορία του εγχειρήματος σε διαφορετικές χώρες και πολιτισμούς, με ταυτόχρονη προβολή της κλασικής παιδαγωγικής αξίας του.

Δεκέμβριος 2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ή Εγκόλπιο παιδαγωγικών ιδεών
σε σχέση με την ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

1. ANTI ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ
Γνώση- Ιδέα – Δράση
2. Αναδρομή στις ιδέες του JOHN DEWEY (1859 – 1952)
3. GEORG KERSCHENSTEINER (1854 – 1932)
Ο εισηγητής του κινήματος του Σχολείου Εργασίας
Ο ιδρυτής της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης
4. PAWEL PETROWITSCH BLONSKI (1884-1941)
Το ενεργό βιομηχανικό σχολείο
ως μοντέλο σχολείου εργασίας
5. ANTON MAKARENKO (1888-1939)
Η προσπάθεια για παιδαγωγικό έργο μέσω της εργασίας
στις εργατικές παρoικίες για παραβατικούς ανηλίκους
6. CELESTIN FREINET (1896 - 1975)
Μάθηση μέσα από το σχολικό τυπογραφείο
7. Προεκτάσεις στο μέλλον: Η καλλιέργεια της επιχειρηματικής
σκέψης στην εκπαίδευση του αύριο

ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΓΝΩΣΗ - ΙΔΕΑ – ΔΡΑΣΗ

*...συνήντησε προ του ουδού χελώνην βόσκουσαν,
εκ της οποίας κατεσκεύασε την λύραν, κενώσας το εσωτερικόν της
και τείνας επί του κοίλου μέρους επτά χορδάς εξ εντέρων προβάτων...*

Αντί άλλης εισαγωγής σε αυτό το μικρό τεύχος που φιλοδοξεί να στρέψει το ενδιαφέρον προς την **επιχειρηματική σκέψη και δράση**, και όπου αυτή υπάρχει, να την ενισχύσει, κρίνεται σκόπιμη η αναδρομή στη λογική του μύθου και των συμβόλων. Και τούτο διότι αναγνωρίζεται στη μυθική σκέψη ενάργεια και παραστατικότητα της απόδοσης, αλλά και επειδή διανύουμε πλέον την εποχή της «λογο-μυθίας», στην οποία η επιστήμη (ιδίως η Ψυχολογία) επιδιώκει να αξιοποιεί μυθικές εικόνες προκειμένου να συμπυκνώσει με ευστοχία αντίστοιχες θεωρίες.

Η μυθική εικόνα του Ερμή προσφέρεται ιδιαίτερα για την περίπτωση και μάλιστα είναι απορίας άξιο πώς είναι τόσο παραστατικά συγκεντρωμένες επιμέρους ιδέες για την επιχειρηματικότητα στο συγκεκριμένο μυθικό κέλυφος με τα σύμβολά του:

Είναι γιος του Δία και της κόρης του Άτλαντα Μαίας και γεννήθηκε σε ένα σπήλαιο στα βουνά της Αρκαδίας. Γι' αυτό και έχει υπό την προστασία του τους ποιμένες και τα ποίμνια. Νεότερος από τους θεούς, παριστάνεται πάντα νεανίας και έχει σχέση με τα πρακτικά ζητήματα της καθημερινής ζωής των ανθρώπων.

Ως «Αγοραίος» είναι το κεντρικό πρόσωπο στις εκδηλώσεις της αγοράς και προστατεύει τους εμπόρους και τους ρήτορες. Είναι ο «αγαθός δαίμων» που την ίδια στιγμή που προστατεύει και τους κλέπτες («Δόλιος»), φρουρεί τα σπίτια και τις πόλεις από αυτούς («Προπύλαιος», «Πυλαίος», «Θυραίος», «Στροφαίος»). Ανήκει στις θεότητες της γονιμότητας και η αύξηση και η αφθονία των αγαθών είναι μέλημά του. Είναι άγγελος ειδήσεων, κήρυκας των θεών, πολύ κοντά όμως στους ανθρώπους, πραγματικός φίλος τους, στους οποίους και δείχνει το σωστό δρόμο. (Γι' αυτό και στα σταυροδρόμια, αλλά και στην είσοδο των πόλεων και στην είσοδο των σπιτιών του έστηναν στήλες, τις *Ερμές*, με ένα ή και περισσότερα κεφάλια). Ακόμη, συνόδευε τους οδοιπόρους στα ταξίδια τους μακριά από την πόλη τους, ώστε να φτάσουν σώοι και να εκπληρώσουν το σκοπό τους. Παραστεκόταν στους αθλητές ως «Εναγώνιος». Ανάμεσα στα άλλα, φρόντιζε για το ταξίδι των ψυχών στον κάτω κόσμο («ψυχοπομπός» και ψυχαγωγός).

Ήταν ευφυής και προστάτης των γραμμάτων («Λόγιος Ερμής») και πιστεύεται πως αυτός εφηύρε τη διαλεκτική, αλλά και το τεχνητό πυρ. Είναι ο εφευρέτης των μέτρων και των σταθμών («Κερδώς»).

Φορούσε «καλά πέδιλα, αμβρόσια, χρύσεια» και κρατούσε χρυσό ραβδί («χρυσόρραπτις») που, όπως λέει ο Όμηρος, μπορούσε με αυτό να μαγεύει όποιον ήθελε από τους ανθρώπους, και να ξυπνά τους κοιμισμένους:

...με ράβδο «τη τα' ανδρών όμματα θέλγει, ων εθέλει,
τους δ' αύτε και υπνώττοντας εγείρει» (Οδύσ. Ε 44-48)

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει περιληπτική αναφορά στους πρώτους άθλους του ως νεογέννητου, όπως διασώθηκαν στον Ομηρικό ύμνο στον Ερμή, και μεταξύ αυτών και στην εφεύρεση της μουσικής λύρας:

Την αυγή γεννήθηκε, το μεσημέρι έπαιζε λύρα από το κέλυφος χελώνας αφού το επεξεργάστηκε και το βράδυ συναλασσόταν με τον Απόλλωνα για το μοίρασμα θεϊκών εξουσιών.

Την αυγήν εγεννήθη ο θεός, την μεσημβρίαν εκιθάριζε, την δε εσπέραν έκλεπτε τας βους του Απόλλωνος. Ευθύς άμα τη γεννήσει του, εξελθών του άντρου του δια να μεταβή εις Πιερίαν, συνήντησε προ του ουδού χελώνην βόσκουσαν, εκ της οποίας κατεσκεύασε την λύραν, κενώσας το εσωτερικόν της και τείνας επί του κοίλου μέρους επτά χορδάς εξ εντέρων προβάτων. Αφού εδοκίμασε τους μουσικούς ήχους του οργάνου το οποίον κατεσκεύασε, το ετοποθέτησεν εις το λίκνον του και ακολούθως, περί την δύσιν του ηλίου, εμπορεύθη εις την Πιερίαν, όπου έκλεψε πενήτηκοντα βους από την αγέλην του Απόλλωνος, τας οποίας ωδήγησεν εις απόκεντρον υψηλόν άντρον, στρέψας τας οπλάς των προς αντίστροφον κατεύθυνσιν δια να παραπλανήσει τον διώκτην του. Αφού ήναψε τεχνητόν πυρ, έσφαξε δυο βους, των οποίων εγεύθη το κρέας και εκρέμασε την δοράν των εντός του άντρου, ένθα και έκρυψε τα υπόλοιπα ζώα. Επιστρέψας εις την Κυλλήνην εισέδυσεν αθορύβως εις το λίκνον του, περιελιχθείς το σπάργανον και προσποιούμενος το αθών κοιμώμενον νήπιον. Ο Απόλλων αναζητών τας βους έφτασεν εις το Κυλλήνιον άντρον και απήτησεν από τον Ερμήν να του αποδοθούν τα ζώα....Μετά την συμφιλίωσιν ο Απόλλων γοητεύεται από την λύραν την οποίαν κρούει ο Ερμής και ζητεί να του δοθεί αύτη...

Επιχρυσωμένα αγάλματα του Ερμή με τα φτερωτά πέδιλα πάνω σε ψηλές στήλες κοσμούν πολυσύχναστα εμπορικά κέντρα ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων. Πέρα όμως από τη διασύνδεση με την τέχνη αξίζει μια απόπειρα για να ανακαλυφθεί το κέρδος των μύθων που στήθηκαν γύρω από αυτόν, αφού, κατά πως λένε, οι ερμηνείες των μύθων είναι ανεξάντλητες, και κάθε φορά ένας νέος ερμηνευτικός κύκλος φέρνει στην επιφάνεια καινούργιες ιδέες και νέες προσεγγίσεις. Αυτή είναι εξάλλου μια δημιουργική αντιμετώπιση του μύθου στο παρόν. Αντί για αρχαιολογία της σκέψης να γίνεται πηγή ζωής, χαράς και προόδου.

Dewey

ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΙΣ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ JOHN DEWEY (1859 – 1952)

Καθηγητής της Φιλοσοφίας και της Παιδαγωγικής στα Πανεπιστήμια Σικάγου και Columbia

Το 1896 ο γνωστός παιδαγωγός ίδρυσε πειραματικό σχολείο στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου.

Θεμελιωτής της φιλοσοφίας του πραγματισμού, αναγνώρισε την παιδαγωγική αξία της εργασίας. Η έννοια της εργασίας είναι για τον Dewey μια από τις παιδαγωγικές αρχές που πρέπει να διέπουν τη σύνταξη των σχολικών Προγραμμάτων, μαζί με αυτές της παιδοκεντρικότητας, του διαφέροντος και της κοινωνικότητας.

Υποστήριξε την ανάγκη να αναγνωριστεί η ισοτιμία μεταξύ των μαθημάτων, και ιδιαίτερα των εργαστηριακών μαθημάτων και αυτών που στηρίζονταν στην εργασία των χεριών, με δεδομένες τις αντιδράσεις που συναντούσε η εισαγωγή τους στο πρόγραμμα σύμφωνα με τις αρχές του νέου σχολείου.

Η αυτενεργός δράση κατά τη μαθησιακή διαδικασία συμβάλλει στην εμπέδωση του μαθήματος, αξιοποιεί την ορμή για δράση, καλλιεργεί την προσοχή, την κρίση, την αντίληψη. Υποβοηθεί στην ανέλιξη της προσωπικότητας, ενισχύει την αυτοπεποίθηση, οδηγεί τα άτομα προς την ανεξαρτησία.

Λέξη – κλειδί στη φιλοσοφία του και στην παιδαγωγική θεωρία του είναι η *εμπειρία*:

*Δεν υπάρχει στον κόσμο πιο αυστηρή πειθαρχία
από την πειθαρχία της εμπειρίας που υπόκειται στη δοκιμασία
της λογικής επεξεργασίας και ανάπτυξης.*

Η σωστή σχολική εμπειρία όμως δίνει χαρά και ικανοποίηση και δεν είναι ένα βάσανο με το πρόσχημα της προετοιμασίας για το μέλλον:

*Ζούμε πάντα στον παρόντα χρόνο και κι όχι σε κάποιον άλλον
και μονάχα εξάγοντας κάθε στιγμή το πλήρες νόημα κάθε παρούσης εμπειρίας
μας προετοιμαζόμαστε για να κάνουμε το ίδιο πράγμα στο μέλλον.
Αυτή είναι η μόνη έννοια της προπαρασκευής
που παρουσιάζει κάποια χρησιμότητα.*

Με συνέπεια στις φιλοσοφικές απόψεις του, ο Dewey περιγράφει γλαφυρά τη φύση των εμπειριών και την ευθύνη που έχει το σχολείο να τις επιλέγει και να τις οργανώνει, εφόσον στοχεύει σε μια ουσιαστική εκπαίδευση:

*Καμιά εμπειρία δεν γεννιέται και δεν πεθαίνει από μόνη της.
Εντελώς ανεξάρτητη από επιθυμία και θέληση, κάθε εμπειρία
ζει μέσα στις επόμενες εμπειρίες.
Έτσι λοιπόν, το κεντρικό πρόβλημα της εκπαίδευσης
που βασίζεται πάνω στην εμπειρία είναι
να επιλέξει το είδος των εμπειριών εκείνων που επιζούν παραγωγικά
μέσα στις επόμενες εμπειρίες.*

Ενδιαφέρουσα είναι η θεωρία του για το ρόλο του σχολείου. Δεν έχει να κάνει το σχολείο με την αφομοίωση του μαθητή. Το αντίθετο: Πρέπει να αναδεικνύεται σε μέσο για την ανανέωση της κοινωνίας. Κανάλι διασύνδεσης του σχολείου με την αλήθεια της κοινωνικής ζωής είναι η μύηση στις μορφές εργασίας:

*Θα πρέπει να δούμε τη διδαχή της χειρωνακτικής δουλειάς ως μέσο,
που θα προσδώσει στο ίδιο το σχολείο – τόπο ξέχωρο όπου διδάσκονται
μαθήματα – την αυθεντική μορφή της κοινοτικής ζωής.*

Εκπαίδευση έξω από το κοινωνικό πλαίσιο, άχρωμη, χωρίς ζωντάνια και δέσιμο με την πραγματικότητα, δεν έχει νόημα για τα παιδιά και τους νέους. Και μάταια θα περιμένουμε την κοινωνική προκοπή:

*Όλα τα ένστικτα της δημιουργίας και της παραγωγής δεν θα υποστηρίζονται
συστηματικά στα χρόνια του σχολείου,
όσο δεν θα οδηγούνται στην κοινωνικοποίηση.
Όσο δεν θα πλουτίζονται με ιστορικές ερμηνείες,
όσο δεν θα ελέγχονται και δεν θα φωτίζονται από επιστημονικές μεθόδους,
θα είμαστε σίγουρα ανίκανοι, όχι μόνο να εντοπίσουμε την αιτία
της οικονομικής κακοδαιμονίας μας, αλλά και, και πολύ περισσότερο,
να την καταπολεμήσουμε αποτελεσματικά.*

Συμπέρασμα

Στο επίκεντρο των παιδαγωγικών θέσεων του εισηγητή του «*learning by doing*» βρίσκεται η έννοια της εμπειρίας. Η προσεκτικά επιλεγμένη και κατευθυνόμενη εμπειρία που οφείλει να παρέχει το σχολείο του μέλλοντος ως προετοιμασία για τη ζωή, θα λειτουργήσει ως βάση για τις επόμενες σχετικές εμπειρίες μέσα στην κοινωνία.

Όσον αφορά στη θεωρία του Dewey για το ρόλο του σχολείου ως μέσου κοινωνικής ανανέωσης, πρόκειται για αντίληψη και σήμερα επίκαιρη, που ασπάζεται και η Ενωμένη Ευρώπη καθώς –μεταξύ άλλων- προωθεί μέσω

συντονισμένων δράσεων την καλλιέργεια του επιχειρηματικού πνεύματος τόσο στη Δευτεροβάθμια, όσο και στην Ανώτατη Εκπαίδευση.

Experience and Education. New York 1938

Τζων Ντιούι, *Εμπειρία και εκπαίδευση*. Μτφρ. Λ. Πολενάκης. Αθήνα, Γλάρος 1980

Τζων Ντιούι, *Το σχολείο που μ' αρέσει. Ο δρόμος και ο αγώνας για τη μεταμόρφωση των παιδαγωγικών ιδεών*. Μτφρ. Μ. Μιχαλοπούλου. Αθήνα, Γλάρος 1982

Kerschensteiner

GEORG KERSCHENSTEINER (1854 – 1932)

Ο εισηγητής του κινήματος του Σχολείου Εργασίας Ο ιδρυτής της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης

Είναι ο εισηγητής του μεγαλύτερου επιμέρους κινήματος της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής, δηλ. του Σχολείου Εργασίας (Arbeitsschulbewegung), που βρήκε τέτοια απήχηση, ώστε μερικές φορές αυτό να ταυτίζεται με την ίδια τη Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική. Ως ένα βαθμό σε αυτή την ταύτιση υπάρχει κάποια αλήθεια, από την άποψη ότι, όποια και αν ήταν η ιδιαίτερη ταυτότητα των επιμέρους μεταρρυθμιστικών παιδαγωγικών κινήματων, πάντα καθένα στηριζόταν πάνω στις γενικές αρχές του Σχολείου Εργασίας. Μετά τον Kerschensteiner δεν νοείται προοδευτική παιδαγωγική κίνηση, που να μην αποδέχεται και να μην αξιοποιεί πρώτα και πέρα από κάθε νεωτερισμό, την αυτενεργό δράση του μαθητή.

Ο ανήσυχος δάσκαλος, που σπούδασε στη συνέχεια Μαθηματικά και Φυσικές Επιστήμες, και αργότερα ολοκλήρωσε τη διδακτορική διατριβή του σε θέματα και μετρήσεις μετεωρολογίας, εξ αιτίας της αγάπης του για την εκπαίδευση έγινε πριν από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα Σχολικός Σύμβουλος στην πόλη του Μονάχου, ένα αξίωμα που διατήρησε πάνω από μια εικοσαετία. Είναι εκείνος ο παιδαγωγός που έφτιαξε νέα αναλυτικά προγράμματα με στροφή στα λεγόμενα *realia*, στις θετικές επιστήμες και στην πράξη. Παρά τις αντιδράσεις που συνάντησε, ίδρυσε στην εκπαιδευτική του περιφέρεια τα πρώτα επαγγελματικά σχολεία, σχολικά εργαστήρια στα οποία υποχρεωτικά στο εξής πραγματοποιούνταν με νέα (εργαστηριακή) μέθοδο αρκετά μαθήματα, καθιέρωσε τους σχολικούς κήπους με την εργασία των μαθητών, προώθησε το στήσιμο ενυδρείων και τη διατήρησή τους από τους μαθητές, έστησε σχολικές κουζίνες για άσκηση των μαθητών στη μαγειρική και τη ζαχαροπλαστική και υποστήριξε με κάθε τρόπο την πρακτική και ηθική αξία της εκπαίδευσης.

Τις παιδαγωγικές και διδακτικές του ιδέες τις ανέπτυξε σε 30 αυτόνομα έργα και σε πλέον των 100 μελέτες και άρθρα, ώστε δίκαια να του απονεμηθεί ο τίτλος του Honorarprofessor του Πανεπιστημίου του Μονάχου.

Με το διδακτικό του σύνθημα:

Παιδαγωγικό έργο με το νου, με την καρδιά και με τα χέρια!

τόνιζε το πόσο πολύπλευρο πρέπει να είναι το έργο του εκπαιδευτικού.

Επίσης με τη φράση του:

Δεν νοείται καθαρή χειρωνακτική εργασία, χωρίς τη διαμεσολάβηση της σκέψης,

επιχειρηματολογούσε μεταξύ άλλων, επιδιώκοντας να στρέψει το ενδιαφέρον στην αγνοημένη αξία της εργασίας των χεριών.

Πίστευε πως το νέο σχολείο έχει χρέος να καλλιεργήσει καινούργιες ικανότητες στα νεαρά άτομα, απαραίτητες στη σύγχρονη κοινωνία, όπως:

*Θάρρος για απόκτηση αυτονομίας,
Θάρρος για ενίσχυση της αυτοεκτίμησης,
Επιθυμία για ανάληψη έργου, [Unternehmungslust],
Θάρρος για το νέο και το ασυνήθιστο,
Διάθεση για προσεκτική παρατήρηση και για έλεγχο,
Διάθεση για υλοποίηση κοινού έργου.*

Το κίνημα του σχολείου εργασίας στην εκπαίδευση είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν εκατοντάδες σχολεία σε όλο τον κόσμο σύμφωνα με τις παιδαγωγικές αρχές του. Καταξίωσε την έννοια της εργασίας, ιδίως των χεριών με τα απτά δημιουργήματά της, ως αναπόσπαστο μέρος της μαθησιακής διαδικασίας, ως πολύτιμη μαθησιακή οδό (μέθοδο). Οραματίστηκε το σχολείο του μέλλοντος μακριά από τη μονομέρεια της θεωρητικής γνώσης, μακριά από το απρόσωπο και αναποτελεσματικό σχολείο των βιβλίων.

Έλεγε:

«Σχολείο εργασίας» είναι ο χαρακτηρισμός του σχολείου που αρμόζει στα σύγχρονα κράτη.

Επίσης:

*Θα έρθει καιρός,
είναι τόσο βέβαιο, όσο το ότι η ημέρα διαδέχεται τη νύχτα,
που θα είναι αδύνατον να φανταστεί κανείς,
πώς μπορούσαν στο παρελθόν να διδάσκουν διαφορετικά.*

Συμπέρασμα

Αντί άλλου συμπεράσματος, παρατίθενται δυο ακόμη επαναστατικές για την εποχή τους θέσεις του «πατέρα της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης»:

*Ο δρόμος προς τον ιδεώδη άνθρωπο
διασταυρώνεται με αυτόν του χρήσιμου ανθρώπου.*

Και:

*Οι προσωπικές κλίσεις και ικανότητες των μαθητών,
πολύτιμες για την μετέπειτα ζωή τους,
πρέπει να βρίσκουν διέξοδο στη σχολική εργασία
και να αξιοποιούνται ανάλογα.*

Kerschensteiner, Georg, *Der Begriff der Arbeitsschule*. (1912)

Scheibe, Wolfgang, *Die Reformpädagogische Bewegung*. Weinheim und Basel, Beltz 1984 (9)

Blonski

PAWEL PETROWITSCH BLONSKI (1884-1941)

Το ενεργό βιομηχανικό σχολείο ως μοντέλο σχολείου εργασίας

Καθηγητής στο 2ο κρατικό Πανεπιστήμιο της Μόσχας ο Blonski στο έργο του «Το σχολείο εργασίας» (1921 και 1928) προώθησε την ιδέα του Karl Marx για τη δημιουργία ενός «Βιομηχανικού σχολείου», ενός σχολείου παραγωγής, στο πνεύμα μιας αιτούμενης ριζικής αναδιάρθρωσης του εκπαιδευτικού συστήματος μέσω της σύνδεσης των λειτουργιών της εκπαίδευσης με αυτές της παραγωγής.

Στο παραδοσιακό σχολείο δεν υπάρχει σύνδεση ανάμεσα σε αυτό το ίδιο, στην κοινωνία που το περιβάλλει και στην οικονομία. Πρόκειται για μια αντίληψη που εκλαμβάνει συνήθως κάθε ένα από αυτούς τους παράγοντες της ζωής ως κόσμους κλειστούς και ανεξάρτητους.

Το σχολείο του μέλλοντος πρέπει να γίνει όργανο της νέας κοινωνίας, με αποτελεσματική παρέμβαση σε αυτή. Η γνώση θα πρέπει να μεταδίδεται στα παιδιά και στους νέους μέσα από τη μετατόπιση του σχολείου στους τόπους παραγωγής, στις βιομηχανίες. Αυτός είναι ο μόνος τρόπος για να ξυπνήσει η συνείδηση με την κατανόηση των νόμων λειτουργίας της βιομηχανικής εργασίας και με τη συμμετοχή τους σε κοινές δραστηριότητες, σε συλλογικό έργο και τη λειτουργία «κοινοτήτων εργασίας των παιδιών».

Για τις πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσης, για παιδιά ηλικίας 8 έως 13 ετών προβλέπεται η χειρωνακτική εργασία και ο ροβινσωνισμός, για τη μετάβαση από τον παιδικό κήπο στο ενεργό σχολείο. Γενικά η εργασία δεν θα πρέπει να είναι βαριά και να καταπονεί τους μαθητές, αλλά να τους δίνει τη χαρά της ανακάλυψης.

Στη διάρκεια του ροβινσωνισμού τα παιδιά περνούν ένα ή δύο μήνες του καλοκαιριού σε μια σχολική κατασκήνωση στην εξοχή. Δεν παίρνουν μαζί τους παρά μόνο τα ρούχα τους και ζουν όπως οι πρώτοι άνθρωποι που εμφανίστηκαν στη γη. Επινοούν πρωτόγονα εργαλεία με τα οποία φτιάχνουν καλύβες, καλλιεργούν τη γη και προμηθεύονται τροφή και ρούχα. Καταλαβαίνουν ότι τα χέρια μπορούν να φτιάξουν ένα σωρό πράγματα και ότι το ραβδί και η πέτρα είναι οι πιο μακρινοί πρόγονοι των σύγχρονων εργαλείων.

Το εργοστάσιο και η κοινότητα αποτελούν τα καλύτερα κέντρα αγωγής και αναλαμβάνουν τα καθήκοντα που επιτελούσε μέχρι τώρα ο θεσμός «σχολείο», που

εξαφανίζεται σαν τέτοιος, ενσωματούμενος στις άλλες σφαίρες της κοινωνικής δραστηριότητας.

Επισημάνθηκε σχετικά (Βεργίδης, Πρόλογος), πως μέσα από αυτή την πρόταση του Blonski, καταργείται η διάσταση ανάμεσα στη θεωρητική και την πρακτική μάθηση και τίθεται ταυτόχρονα το θεμέλιο για την κατάργηση της απόστασης ανάμεσα στη θεωρία και στην πράξη.

Ο Blonski αναφέρεται υποτιμητικά στο σχολείο εργασίας του Kerschensteiner, το οποίο χαρακτηρίζει «χειροτεχνικό ενεργό σχολείο», το οποίο περιορίζεται στο να ανακατασκευάζει την πραγματικότητα χάριν της μάθησης και μόνο.

Ως απήχηση της θεωρίας του και του έργου του θα πρέπει να θεωρηθεί η ίδρυση των «Πολυτεχνικών Σχολείων» στην τότε Σοβιετική Ένωση και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Συμπέρασμα

Το βιομηχανικό σχολείο στη θεωρητική ακρότητά του έχει υπερκαλύψει την έννοια της επιχειρηματικότητας.

Η ρομαντική φάση του «ροβινσονισμού» προσφέρει στο παιδί την άδολη χαρά της δημιουργίας και της ανακάλυψης σε σχετικά μικρή ηλικία, πάντα στο πλαίσιο της ομάδας, της παιδικής κοινότητας που μαθαίνει μέσα σε γνήσιες προβληματικές καταστάσεις «να επιχειρεί».

Τέο Ντήτριχ, Το ενεργό βιομηχανικό σχολείο του Σοβιετικού παιδαγωγού Π.Π. Μπλόνσκι. Μετφρ. Δημήτρη Βεργίδη. Ανδρομέδα, χ.χ.

Makarenko

ANTON MAKARENKO (1888-1939)

Η προσπάθεια για παιδαγωγικό έργο μέσω της εργασίας στις εργατικές παροικίες για παραβατικούς ανήλικους

Επιφανής σοβιετικός παιδαγωγός, αναγνωρίστηκε και στη Δύση για τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα του έργου του. Εργάστηκε αρχικά ως δάσκαλος και διευθυντής σχολείου. Από το 1920 του ανατέθηκε η ευθύνη να οργανώσει και να διευθύνει μια εργατική παροικία (Arbeitskolonie) για παραβατικούς ανήλικους νέους κοντά στην Πολταβία. Η εργατική αυτή παροικία πήρε αργότερα το όνομα του Μαξίμ Γκόρκι. Διηύθυνε και άλλες τέτοιες αποικίες με επιτυχία, εφαρμόζοντας το παιδαγωγικό σύστημά του.

Σκοπό είχε να αναδείξει τη συλλογική αγωγή, ως μια σύγχρονη και σύνθετη μορφή αγωγής που θα στηρίζεται στην κοινωνική επαφή των προσώπων στο πλαίσιο της εργαζόμενης κοινότητας. Η συλλογική αγωγή θα ενσωματώνει την ατομική αγωγή, η οποία θα έχει τη δυνατότητα έκφρασης.

Ευρέως γνωστός έχει γίνει από το έργο του «Το παιδαγωγικό ποίημα», στο οποίο περιγράφεται με γλαφυρό τρόπο η εφαρμογή της παιδαγωγικής θεωρίας του για την αγωγή των ανηλίκων παραβατικών σε εργατικές παροικίες.

Η εργασία συνδέεται με την κοινωνική ομάδα και η χαρά του παιδιού συνδυάζεται με την υπευθυνότητα για τη συνολική ανάπτυξη του καθενός και της ομάδας (για την αυριανή χαρά).

Η εργασία των χεριών έχει – πίστευε – ορισμένα χαρακτηριστικά, που δεν συμβάλλουν απλά στην επαγγελματική ανάπτυξη, αλλά υποβοηθούν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, αν και το γεγονός αυτό συνήθως δεν συνειδητοποιείται. Αυτά τα στοιχεία που υπάρχουν στην εργασία είναι η ανάγκη για ακρίβεια στην εκτέλεση, η απαιτούμενη προσήλωση της προσοχής, η δεξιοτεχνία, και η επιμέλεια.

Συμπέρασμα

Η εργασία των χεριών δεν προσφέρει μόνο την οδό σε ένα επάγγελμα, αλλά λειτουργεί ταυτόχρονα και ως μέσο διαμόρφωσης του χαρακτήρα.

Το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο λειτουργεί και εργάζεται η ομάδα, συντελεί στη συλλογική αγωγή, με την ιδιαίτερη κάθε φορά δυναμική της.

Freinet

CELESTIN FREINET (1896 - 1975)

Μάθηση μέσα από το σχολικό τυπογραφείο

Ο Γάλλος παιδαγωγός Celestin Freinet εμπνεύστηκε από τα μηνύματα της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής και τη διδασκαλία ιδιαίτερα του θεμελιωτή του Σχολείου Εργασίας Georg Kerschensteiner, αλλά και του Dewey, του Lietz και άλλων.

Ως νέος εκπαιδευτικός, με τα πλούσια θεωρητικά ανακαινιστικά εναύσματα που δέχτηκε, εμπνεύστηκε τη δική του ιδιαίτερη πρόταση, το μοντέλο του σχολείου που στήριζε τη μάθηση στην ιδέα του σχολικού τυπογραφείου. Την ιδέα του αυτή την εφάρμοσε στο πειραματικό σχολείο του στην κωμόπολη Vence.

Είναι ο εισηγητής της χρήσης του τυπογραφείου στο σχολείο από τους μαθητές. Πρόκειται για πρωτότυπη παιδαγωγική και διδακτική ιδέα (και την εφαρμογή της), για την οποία και κατέλαβε την ανάλογη θέση στην ιστορία της Παιδαγωγικής, ηγούμενος αντίστοιχου κλάδου της.

Κεντρική έννοια της θεωρίας του για το «σχολείο του αύριο» αναδείχτηκε η έννοια της εργασίας, με την εξής ιδιαίτερη σημασία:

Κάνουμε λόγο για εργασία, όταν η δραστηριότητα –αδιάφορο σωματική ή πνευματική – έρχεται να καλύψει ανάγκες του υποκειμένου, και όταν από αυτή νιώθει μια κάποια ευχαρίστηση. Σε αντίθετη περίπτωση κάνουμε λόγο για αναγκαστική εργασία ή υποχρέωση, την οποία κάποιος εκπληρώνει επειδή είναι εξαναγκασμένος να το πράξει.

Στα μέσα της δεκαετίας του 20 έγινε γνωστός ο παιδαγωγικός πειραματισμός του να καθιερώσει ως ανταπόκριση στο αίτημα για αυτενεργό μάθηση του Dewey ένα ξεχωριστό για τη θεματική του project, αυτό του σχολικού τυπογραφείου. Με αυτό τον τρόπο αναδείχτηκε το σχολικό τυπογραφείο σε κεντρικό πυρήνα της διδασκαλίας, αλλά και ολόκληρης της σχολικής ζωής. Οι σχετικές εκθέσεις του για τον εν λόγω πειραματισμό αναφέρονται στην ανταπόκριση των μαθητών και στο ζωνρό ενδιαφέρον που έδειξαν. Επισημαίνουν την ευκαιρία που παρέχεται μέσα από τη συγκεκριμένη διαδικασία, της άσκησης της παρατηρητικότητας, της επιδεξιότητας, αλλά και της καλλιέργειας της σκέψης και της γλώσσας, από την πρώτη Τάξη του

σχολείου του. Στο τυπογραφείο αυτό εκτυπώνονταν διάφορα δημιουργήματα: φυλλάδια, φύλλα που δένονταν σε βιβλία, περιοδικά, και η σχολική εφημερίδα. Όλα αυτά ήταν μέρος της ζωής τους, βίωμά τους και δημιουργία τους, σε αντίθεση με τα απόμακρα σχολικά βιβλία του παραδοσιακού σχολείου. Ολόκληρη η διαδικασία της μάθησης συνδέθηκε με το σχολικό τυπογραφείο.

Σχολεία – μιμητές της Παιδαγωγικής - Freinet λειτούργησαν σε διάφορες χώρες, τα οποία στη συνέχεια αντάλασσαν μεταξύ τους τις τυπογραφικές δημιουργίες τους, στήνοντας γέφυρες πνευματικές για επικοινωνία πριν καν συλληφθεί ως έννοια η Ενωμένη Ευρώπη και πριν στραφεί το ενδιαφέρον προς την διαπολιτισμικότητα.

Συμπέρασμα

Η Παιδαγωγική του Freinet είναι ένα ξεχωριστό παράδειγμα, για το πώς, όχι σε προαιρετική βάση, αλλά συστηματικά, μια επιχειρηματική ιδέα συλλαμβάνεται και υλοποιείται στο σχολείο.

Πέρα από αυτό, αποδεικνύεται, το πώς η υλοποίηση μιας επιχειρηματικής ιδέας που περιστρέφεται γύρω από το κυρίαρχο διδακτικό μέσο (εδώ το τυπογραφείο), μπορεί να αναχθεί σε μέθοδο διδασκαλίας, στρατηγική, αλλά και ιδιαίτερο παιδαγωγικό κλάδο.

Η ιδέα της αξιοποίησης των Η/Υ στην εκπαίδευση έχει χάσει κάτι από την πρωτοτυπία της ή καλύτερα, έχει βρει την προϊστορία της.

Ξηροτύρης, Η., *Les ecoles experimentales*. Athens 1956

**ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ:
Η ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ
ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΥΡΙΟ**

Είναι φανερό πως το μέλλον των σύγχρονων κοινωνιών και εν μέρει η επαγγελματική επιτυχία των ατόμων είναι στενά συνδεδεμένα με το βαθμό στον οποίο οι νέες γενεές θα μπορέσουν να οικειοποιηθούν και να καλλιεργήσουν επιπρόσθετες ικανότητες και δεξιότητες πλάι στις παλιές, που σχετίζονται μεταξύ άλλων με την *επιχειρηματική σκέψη και δράση*.

Η ιδέα της επιχειρηματικότητας που σήμερα εισάγεται δειλά σε προαιρετική βάση τόσο στη Δευτεροβάθμια όσο και στην Ανώτατη Εκπαίδευση με την υποστήριξη της Ενωμένης Ευρώπης, στο μέλλον δεν μπορεί παρά να ενσωματωθεί με διάφορους τρόπους στα Αναλυτικά Προγράμματα ως απαραίτητο στοιχείο μόρφωσης. Εφόσον ισχύει το ότι η εκπαίδευση οφείλει να παρέχει εφόδια στο νέο άνθρωπο για τη ζωή του, τότε πρόκειται πράγματι για μια προοδευτική παρέμβαση με πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα, γιατί η κίνηση αυτή έρχεται να στηρίξει τον άνθρωπο στην προσωπική και επαγγελματική του ανάπτυξη, καθώς γίνεται πιο επινοητικός, πιο οργανωτικός, ρεαλιστής με όραμα, με ετοιμότητα για δράση και ανάληψη ευθύνης, πράγματα που του στερούσε μέχρι τώρα η εκπαίδευση.

Η ενασχόληση με την «Επιχειρηματικότητα» επιχειρεί τη διασύνδεση της εκπαίδευσης με την πραγματική ζωή.

Μέχρι τότε, η ιδέα του «επιχειρείν» (που αν και δουλεύτηκε πολύ στο παρελθόν σε άλλα παιδαγωγικά πλαίσια και ξεχάστηκε ή δεν κατάφερε να στεριώσει), θα διαδίδεται ευκαιριακά και θα ξυπνά δυνατότητες και ικανότητες που είναι θαμμένες μέσα μας, αν και πολύτιμες για την επιβίωση και την αξιοπρεπή ζωή. Είναι μια νότα εμπλουτισμού της εκπαίδευσης προς την κατεύθυνση της αξιοποίησης των ανθρωπίνων πόρων.

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΓΝΩΣΗ – ΙΔΕΑ – ΔΡΑΣΗ
«ΕΝΘΑΡΡΥΝΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΔΡΑΣΕΩΝ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΚΩΝ
ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΕΠΙΛΟΓΗΣ
ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ»**

ISBN 978-960-6749-17-9

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ**

**ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ**

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

Έργο συγχρηματοδοτούμενο από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από το Ελληνικό Δημόσιο